

W grudniu 1991 roku przestał istnieć Związek Radziecki, a na jego miejscu powstało 15 nowych niepodległych państw (Litwa, Łotwa, Estonia powstały jeszcze w trakcie istnienia ZSRR, a ich secesję Moskwa uznała oficjalnie we wrześniu 1991 roku). Głównym sukcesorem ZSRR stała się Federacja Rosyjska. Choć poważnie osłabiona, odziedziczyła ona dużą część potencjału radzieckiego imperium i na nowo musiała zdefiniować swoje interesy w kształtującym się pozimnowojennym łądzie europejskim i globalnym¹. Rozpad Związku Radzieckiego oznaczał konieczność określenia na nowo stosunków międzynarodowych w wymiarze globalnym oraz regionalnym (europejskim i azjatyckim), a Federacja Rosyjska, jako główny polityczny i prawny spadkobierca ZSRR, stanęła w obliczu sformułowania swojej polityki zagranicznej wobec obszaru poradzieckiego, który wyłonił się w następstwie rozpadu ZSRR. Obszarem poradzieckim² (ang. *post-Soviet area*) będą nazywane położone na południe i zachód od Rosji państwa, powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego w regionie Europy Wschodniej (Białoruś, Mołdawia, Ukraina), Kaukazu Południowego (Armenia, Azerbejdżan, Gruzja) oraz Azji Środkowej³ (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan), z wyłączeniem republik bałtyckich, które w 2004 roku zrealizowały główny cel swojej polityki zagranicznej po ogłoszeniu niepodległości – integrację z Unią Europejską i Sojuszem Północnoatlantyckim.

Jednym z zasadniczych i niezmiennych celów rosyjskiej polityki zagranicznej stała się strategiczna kontrola nad obszarem poradzieckim. *Cel ten należy rozumieć jako dążenie Rosji do wpływu na politykę zagraniczną, bezpieczeństwa i wewnętrzną większości państw poradzieckich (w tym zwłaszcza Białorusi, Ukrainy i Kazachstanu, postrzeganych w Moskwie jako kluczowe); Rosja nadawała im*

- 1 M. Menkiszak, *Strategiczna kontynuacja, taktyczna zmiana. Polityka bezpieczeństwa europejskiego Rosji*, „Punkt Widzenia” OSW, nr 76, 2019, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/PW_76_PL_Strategiczna-kontynuacja_net_o.pdf [dostęp: 10.02.2020].
- 2 W literaturze można spotkać także inne określenia tego obszaru: postradziecki, postsowiecki, posowiecki, kraje byłego ZSRR, dawne republiki radzieckie, bliska zagranica itp.
- 3 W literaturze politologicznej na określenie wspomnianego obszaru używa się zamiennie terminów Azja Centralna i Azja Środkowa.

kierunek zgodny z definiowanymi przez Moskwę interesami. Oznacza to w szczególności, że państwa te nie mogłyby wchodzić w sojusze polityczno-wojskowe i gospodarcze porozumienia integracyjne uznawane przez Rosję za wrogie lub konkurencyjne (przede wszystkim w struktury tworzone przez Zachód) ani też rozwijać bliskiej dwustronnej współpracy, szczególnie w sferze bezpieczeństwa, z czołowymi państwami zachodnimi (zwłaszcza z USA). Zarazem miałyby one uczestniczyć w podobnych strukturach kontrolowanych przez Moskwę i prowadzić politykę jak najściślejszej przyjaznej współpracy z Rosją⁴. Cele te zostały wymienione wprost w przyjętej we wrześniu 1995 roku *Strategii Rosji wobec państw członkowskich Wspólnoty Niepodległych Państw*: kraje członkowskie WNP powinny zostać zobowiązane do powstrzymania się od udziału w nieprzyjaznych sojuszach i blokach, cały zaś obszar WNP uznano za „strefę interesów Rosji”, gdyż dominacja na obszarze poradzieckim to jeden z głównych warunków podtrzymania statusu mocarstwa.

Aby osiągnąć ten cel, kolejni rosyjscy prezydenci wykorzystywali bogaty wachlarz instrumentów oddziaływania na państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego, wchodzące w zakres obszaru poradzieckiego. Obejmuje on kilka regionów geograficzno-kulturowych:

1. trzy republiki bałtyckie (Litwa, Łotwa i Estonia), które jednak od razu wybrały zdecydowanie orientację prozachodnią w swojej polityce zagranicznej, czego efektem stało się przyjęcie tych państw w struktury integracyjne Zachodu: 29 marca 2004 roku stały się członkami NATO, a z dniem 1 maja 2004 roku weszły do Unii Europejskiej,
2. państwa słowiańskie: Rosja, Białoruś, Ukraina, które zdecydowały w 1922 roku o utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (razem z Republiką Zakaukaską),
3. państwa Azji Środkowej: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan,
4. państwa Kaukazu Południowego: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja,
5. Mołdawia, włączona do ZSRR w 1940 roku.

O znaczeniu obszaru poradzieckiego w polityce Rosji decyduje kilka czynników: bliskość terytorialna, pochodzące zeń wyzwania i zagrożenia, strategiczna lokalizacja (szlaki komunikacyjne, handlowe), powiązania ekonomiczne, znaczna liczba ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej mieszkającej w państwach poradzieckich, wielowiekowe związki historyczne oraz kulturowe i religijne. Geopolityczne znaczenie obszaru poradzieckiego związane jest z występowaniem

4 Cyt. za: M. Menkiszak, *Strategiczna kontynuacja...*, s. 13.

na nim znaczących zasobów surowców, zwłaszcza ropy naftowej i gazu, gdyż mają one strategiczną wartość dla samej Rosji, ale także byłych republik radzieckich – w oparciu o dostęp do tych zasobów mogą budować swoją pozycję międzynarodową. Obszar, o którym mówimy, po rozpadzie ZSRR stał się także polem zainteresowania i oddziaływania ze strony innych państw i przedmiotem rozgrywek geopolitycznych w stosunkach międzynarodowych pomiędzy podmiotami mającymi swoje interesy na tym obszarze i dążącymi do ich realizacji. Do głównych rozgrywających należą Rosja, Chiny czy Zachód (Unia Europejska i Stany Zjednoczone), a także inne państwa zaangażowane regionalnie, jak Turcja czy Iran. Spośród tych aktorów stosunków międzynarodowych to właśnie Federacja Rosyjska oddziałuje na obszar poradziecki w sposób kompleksowy, w wielu dziedzinach, z wykorzystaniem zróżnicowanych instrumentów o charakterze politycznym, gospodarczym, militarnym czy związanych z tzw. miękką siłą, co daje jej pewną przewagę nad innymi aktorami i pozwala zaznaczyć swoją ciągłą i nieprzerwaną obecność oraz determinację w realizacji swojej polityki dominacji nad obszarem bliskiej zagranicy, czego dobitnym przejawem stała się wojna w Czeczenii w 1994 roku, Gruzji w 2008 oraz w Ukrainie w 2014 i 2022 roku.

Bezpośrednią motywacją do podjęcia tematu była chęć przedstawienia złożonych zjawisk i procesów, zachodzących w przestrzeni poradzieckiej w ciągu trzydziestu lat od rozpadu Związku Radzieckiego, i próba oceny zaangażowania Rosji na obszarze poradzieckim w tym okresie. Taka perspektywa czasowa pozwala uchwycić już pewne tendencje i działania, mające długofalowe znaczenie i konsekwencje dla samej Rosji, dla poszczególnych regionów obszaru poradzieckiego, jak i dla stosunków międzynarodowych, a więc w wymiarze lokalnym, regionalnym i globalnym.

Podstawowym celem pracy jest pokazanie miejsca, znaczenia i roli obszaru poradzieckiego w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej po rozpadzie w 1991 roku Związku Radzieckiego. Ramy czasowe pracy obejmują zatem okres od momentu rozpadu ZSRR aż do roku 2021, kiedy przypada trzydziesta rocznica tego wydarzenia, nazwanego przez Władimira Putina *największą katastrofą geopolityczną XX wieku*⁵. Okres ten zostanie rozciągnięty do pierwszej połowy 2022 roku z uwagi na bezprecedensowy atak Rosji na Ukrainę, który rozpoczął się

5 Słowa wypowiedziane podczas corocznego orędzia o stanie państwa w kwietniu 2005 roku, <https://www.wprost.pl/swiat/75943/Putin-rozpad-ZSRR-to-katastrofa-aktl.html> [dostęp: 18.02.2020].

24 lutego 2022 roku i oznaczał, poprzez użycie siły zbrojnej i naruszenie granic suwerennego państwa, złamanie obowiązującego prawa międzynarodowego.

Główne pytanie badawcze brzmi: Jakie miejsce zajmuje obszar poradziecki w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej po rozpadzie ZSRR w 1991 roku? Dodatkowe pytania badawcze odnoszą się do głównych czynników i procesów zachodzących na obszarze poradzieckim, determinujących politykę Federacji Rosyjskiej wobec tzw. bliskiej zagranicy. Jakie są główne cele, które przyświecają polityce Rosji w stosunku do obszaru poradzieckiego, sposoby ich realizacji oraz instrumenty, wykorzystywane do osiągnięcia założonych celów? Jakie procesy reintegracji lub dezintegracji zachodzą na obszarze poradzieckim? Jakie konflikty mają miejsce na obszarze poradzieckim, i jakie parapaństwa wyłoniły się w wyniku dążeń separatystycznych? Czy obszar poradziecki jest polem rywalizacji Rosji z innymi aktorami stosunków międzynarodowych? Jakie interesy mają na obszarze poradzieckim inne państwa?

Główna teza pracy brzmi: Federacja Rosyjska wykorzystuje wszystkie możliwe instrumenty oddziaływania, aby utrzymać kontrolę nad obszarem poradzieckim, traktowanym jako wyłączna strefa rosyjskich wpływów i priorytetowy kierunek rosyjskiej polityki zagranicznej.

- Tezy szczegółowe odnoszą się do postawionych pytań badawczych:
- do głównych celów rosyjskiej polityki zagranicznej wobec obszaru poradzieckiego zalicza się integrację polityczną, gospodarczą i wojskową tego obszaru pod przywództwem Rosji,
 - do najważniejszych instrumentów rosyjskiego oddziaływania na obszarze poradzieckim zalicza się środki polityczne, militarne, gospodarcze oraz tzw. *soft power* – Rosja oddziałuje „kompleksowo” na państwa omawianego regionu,
 - na obszarze poradzieckim zachodzą przede wszystkim inspirowane przez Rosję procesy integracji, ale także procesy dezintegracji (poprzez tworzenie alternatywnych struktur współpracy z pominięciem Rosji),
 - na obszarze poradzieckim trwają nierozwiązane konflikty, które Rosja wykorzystuje jako instrumenty nacisku na niepokorne państwa, wybierające w swej polityce zagranicznej opcję prozachodnią,
 - na obszarze poradzieckim w wyniku dążeń separatystycznych powstały i nadal funkcjonują tzw. państwa nieuznawane, a jedną z determinant ich przetrwania jest polityka wsparcia ze strony patrona, czyli Rosji,

- obszar poradziecki jest polem rywalizacji pomiędzy Rosją, Chinami a Zachodem (USA, UE, NATO), gdyż każdy z tych aktorów ma na tym obszarze swoje interesy, a Rosji zależy na eliminowaniu wpływów państw trzecich w omawianym regionie.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy rozdział jest poświęcony krótkiej historii Związku Radzieckiego od jego powstania w 1922 roku do rozpadu w 1991 roku, a następnie określenia granic i przybliżenia pojęcia obszaru poradzieckiego, a także przyczyn rosyjskiego zaangażowania na tym obszarze. W rozdziale zostanie omówione znaczenie i rola w rosyjskiej polityce zagranicznej poszczególnych regionów obszaru poradzieckiego, czyli regionu Europy Wschodniej z Białorusią, Ukrainą i Mołdawią, regionu Kaukazu Południowego, w skład którego wchodzi Armenia, Azerbejdżan i Gruzja oraz regionu Azji Środkowej, który obejmuje pięć państw: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan.

Rozdział drugi dotyczy uwarunkowań polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej oraz analizy poszczególnych *Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, przyjmowanych podczas okresów urzędowania kolejnych prezydentów Rosji, ze szczególnym uwzględnieniem miejsca obszaru poradzieckiego w tych strategicznych dokumentach rosyjskiej dyplomacji. Obrazują one, jak kształtowała się polityka Rosji wobec byłych republik radzieckich i jak był traktowany obszar poradziecki przez kolejnych rosyjskich prezydentów: Borysa Jelcyna, Władimira Putina, Dmitrija Miedwediewa oraz ponownie (po 2012 roku) Putina. Dla rosyjskiej polityki wobec tzw. bliskiej zagranicy kluczowe znaczenie ma określenie podstawowych celów polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec tego regionu oraz instrumentów oddziaływania wykorzystywanych przez Rosję we wzajemnych relacjach.

Rozdział trzeci odnosi się do procesów integracji i dezintegracji zachodzących na obszarze poradzieckim od momentu rozpadu ZSRR. Region jest poddawany z jednej strony polityce Rosji, która wspiera i zabiega o ponowną integrację byłych republik radzieckich zarówno w sferze politycznej, gospodarczej, jak i militarnej, z drugiej strony – część państw forsuje inny model współpracy: z pominięciem Rosji, traktowanej jako hegemon, narzucający swoją wizję i dominujący w każdej dziedzinie, a więc zakładający asymetryczny układ relacji w ramach struktur integracyjnych. W rozdziale tym została poruszona kwestia genezy, ewolucji i konsekwencji geopolitycznych procesów integracyjnych, jak i procesów dezintegracyjnych na obszarze poradzieckim. Uwaga została

skupiona na najważniejszych strukturach współpracy, poczynając od Wspólnoty Niepodległych Państw, przez Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, a kończąc na Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej oraz Państwie Związkowym Białorusi i Rosji, na najważniejszych aspektach instytucjonalnej integracji oraz jej wymiarach: politycznym, gospodarczym i militarnym. Część byłych republik radzieckich forsuje inne projekty współpracy, bez udziału Rosji, m.in. w ramach struktury GUAM jako formatu współpracy państw, które w swojej polityce zagranicznej koncentrują się na kierunku prozachodnim. Rozdział odnosi się ponadto do Europejskiej Polityki Sąsiedztwa Unii Europejskiej oraz programu Partnerstwa Wschodniego jako oferty współpracy ze strony państw Europy Zachodniej dla sześciu byłych republik radzieckich.

W rozdziale czwartym została omówiona geneza, przebieg i konsekwencje najważniejszych nierozwiązanych konfliktów na obszarze poradzieckim, a więc konfliktu w Abchazji i Osetii Południowej, Górskim Karabachu, Naddniestrzu, w Czeczenii, Tadżykistanie oraz w Ukrainie. Wszystkie te konflikty (za wyjątkiem Czeczenii i Tadżykistanu) mają charakter tzw. zamrożonych konfliktów, czyli konfliktów, których nie udało się rozwiązać ani w wyniku walki zbrojnej ani na drodze rokowań dwu lub wielostronnych. Konflikty te stanowią narzędzie nacisku Rosji na państwa właściwe – na ich terytorium w konsekwencji omawianych konfliktów powstały i istnieją tzw. parapaństwa, posiadające wszystkie atrybuty państwa z wyjątkiem uznania międzynarodowego; ich przetrwanie jest uzależnione w dużym stopniu od wsparcia najważniejszego patrona, czyli Federacji Rosyjskiej.

Piąty rozdział analizuje miejsce obszaru poradzieckiego w stosunkach międzynarodowych jako pola rywalizacji między Rosją, Zachodem i Chinami w różnych dziedzinach. Na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat każdy z tych aktorów posiadał i posiada swoje interesy w omawianym regionie – Rosja jest w nim obecna kompleksowo, z kolei pozostali zainteresowani skupiają swoje działania na określonych sferach – Stany Zjednoczone były obecne politycznie i militarnie, zaś Chiny przede wszystkim gospodarczo. Rozdział został zatem poświęcony rywalizacji zainteresowanych podmiotów, znaczenia obszaru poradzieckiego w ich polityce zagranicznej oraz roli surowców energetycznych, jako jednego z przedmiotów owej rywalizacji. Ponadto elementem rozgrywki politycznej na obszarze poradzieckim stały się tzw. kolorowe rewolucje, mające miejsce w kilku byłych republikach radzieckich, a które Rosja traktowała jako narzędzie w rękach państw zachodnich, aby skutecznie odciągać część byłych

radzieckich republik od autorytarnego modelu sprawowania władzy w kierunku procesów demokratyzacyjnych.

W pracy zostały zastosowane zróżnicowane metody badawcze, od metod historycznych, metody instytucjonalnej, analizy treści dokumentów (głównie koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej), porównawczej (przy omawianiu konfliktów na obszarze poradzieckim z uwzględnieniem podobieństw i różnic pomiędzy tymi konfliktami) aż po kluczową metodę systemową, traktującą obszar poradziecki jako system podlegający oddziaływaniu zróżnicowanych czynników o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Wśród determinant zewnętrznych najważniejsze znaczenie zostało przypisane właśnie szerokiemu wachlarzowi instrumentów wykorzystywanych przez Federację Rosyjską w stosunku do byłych republik radzieckich.

Podstawę opracowania stanowiła bogata literatura przedmiotu, obejmująca opracowania polskojęzyczne i anglojęzyczne, monografie, artykuły w pracach zbiorowych, artykuły w czasopismach naukowych polskich i zagranicznych, dokumenty i teksty źródłowe oraz materiały internetowe. Do najważniejszych polskich autorów, zajmujących się tematyką dotyczącą obszaru poradzieckiego i Rosji, na uwagę zasługują przede wszystkim prace Stanisława Bielenia⁶, Agnieszki Bryc⁷, Macieja Rasia⁸, Józefa Smagi⁹, Tomasza Stępniewskiego¹⁰,

-
- 6 S. Bielen, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, Warszawa 2006.
 - 7 A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?* Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009; A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005.
 - 8 M. Raś, *Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, w: Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, red. K. Czornik, M. Lakomy, M. Stolarczyk, Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej, Katowice 2015; M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
 - 9 J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2001; J. Smaga, *Narodziny imperium: ZSRR 1917–1991*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1992; J. Smaga, *Era Gorbaczowa?*, Wydawnictwo CDN, Warszawa 1989.
 - 10 T. Stępniewski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin–Warszawa 2011; T. Stępniewski, *Konflikt zbrojny Rosji z Ukrainą i negocjacje pokojowe w Mińsku*, „Studia Europejskie” 2016, nr 3(79); T. Stępniewski, *Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej: między realizmem a rozczarowaniem*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2012, nr 2.

Agaty Włodkowskiej-Bagan¹¹, analityków Ośrodka Studiów Wschodnich (m.in. Wojciecha Góreckiego, Marka Menkiszaka, Szymona Kardasia), czy Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (m.in. Agnieszki Leguckiej¹²).

-
- 11 A. Włodkowska-Bagan, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006; A. Włodkowska-Bagan, *Rywalizacja mocarstw na obszarze poradzieckim*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013.
- 12 A. Legucka, *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013; A. Legucka, *Polityka wschodnia Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa 2008.